

Berki Márton

A magyarországi „téri fordulat” egyik sarokköve

Berger Viktor (2018): *Térre szőtt társadalmiság.
A tér kategóriája a szociológiaelméletekben.*
Budapest: L'Harmattan–Könyvpont.

Absztrakt: Az 1980-as és '90-es években a társadalom- és bölcsészettudományok számos területén végigsöpört az ún. „spatial turn”, azaz a tér felé fordulás, a térbeliség kiemelt szerepének felfedezése. A recenzált kötet e fordulat megkésett magyarországi recepciójának egyik sarokköve, amelyben Berger Viktor a térrel, térbeliséggel foglalkozó legfontosabb szerzőket és gondolataikat mutatja be, elsősorban a szociológia szemszögéből. Munkája a szociológusok számára azért rendkívül értékes, mert feltárul előttük több nem-szociológus szerző térelméleti munkássága, míg a földrajzosok számára azért, mert megismerhetik belőle a klasszikus és kortárs szociológia térrel kapcsolatos gondolatait.

Kulcsszavak: Berger Viktor, térelmélet, szociológia, téri fordulat, tudománytörténet

David Harvey egyik sokat idézett gondolatát parafrázálva azt mondhatjuk, hogy nemcsak a földrajz, hanem a tér, a térbeliség kérdésköre is túlságosan fontos ahhoz, hogy kizárólag a földrajzosokra hagyjuk.¹ Ezt nemcsak az bizonyítja, hogy a tér(beliség) problematikájára reflektáló, a legkülönbözőbb diszciplínához kötődő gondolkodók munkássága folyamatosan a figyelem középpontjában áll (lásd Hubbard, Kitchin és Valentine 2004; Hubbard és Kitchin 2011; Gilmartin, Hubbard, Kitchin és Roberts 2021), hanem az is, hogy az elmúlt évtizedek során megannyi tudományterületen végbement az ún. „*spatial turn*”, azaz a tér felé fordulás, a tér kiemelt szerepének felfedezése – vagy legalábbis annak felértékelődése (összefoglalóan lásd Warf és Arias 2009). A 20. század közepéig szinte kizárólag leíró jellegű, majd sok helyütt pozitivisták-quantitatív fókuszúvá váló, ezt követően viszont rendkívüli módon pluralizálódott társadalomföldrajz mellett számos egyéb diszciplínában felbukkant a *spatial turn* címkéje. A teljesség igénye nélkül ide sorolható például a történelemtudomány (Withers 2009; Torre 2008; Middell és Naumann 2010), az irodalomtörténet (Barrows 2016), a művészettörténet (Burbulla 2015), a valláskutatás (Knott 2010), a jogtudomány és a jogelmélet (Philippopoulos-Mihalopoulos 2011; Blank és Rosen-Zvi 2010), vagy a politikatudomány és a nemzetközi kapcsolatok (Brigg és George 2020) területe. Bizonyos értelemben még a térre korábban jobbra „vak” közgazdaságtanban is érzékelhető volt a hatása, hiszen például Paul Krugman 2008-ban elsősorban a földrajzi szempontok közgazdaságtanba való beemeléséért és az általa „új gazdaságföldrajznak” nevezett megközelítésért kapott Nobel-díjat (Krugman 1991, 1995; lásd Sui és DeLyser 2012: 113). A látszólag véget nem érő társadalomtudományi fordulatok korában arra is számos példát találunk, hogy egyéb fordulatokkal összefüggésben tárgyalták, például a „mobilitási fordulattal” (Sheller 2017) vagy a „digitális fordulattal” (Schneider 2015) közös kapcsolódási pontokat keresve.

Első látásra talán úgy tűnhet, hogy a *spatial turn* főként arról szól(t), hogy az 1960-as, '70-es és '80-as években számos megtermékenyítő gondolatot megfogalmazó francia szerzők munkásságára rácsodálkozott az angol nyelvű társadalomtudományos közösség – többek között a (részben akaratlanul) „programadóvá” váló Michel Foucault, továbbá Henri Lefebvre, Gilles Deleuze, Félix Guattari, Pierre Bourdieu, Michel de Certeau vagy Pierre Nora írásaira, valamint kissé korábban Maurice Merleau-Ponty, később pedig Marc Augé koncepcióira. Ennél azonban jóval szerteágazóbb hatásról van szó, s nem is csupán azért, mert az angol mellett például német nyelven is élénk diskurzus bontakozott ki a téri fordulat körül (lásd például Lossau és Lippuner [2004] tanulmányában, továbbá Döring és Thielmann [2008], Lehnert [2011], Mehigan és Corkhill [2013] átfogó kötetiben). A *spatial turn* jelentősége sokkal inkább abban ragadható meg, hogy közelebb hozta egymáshoz az alapértelmezett módon csak magával a „társadalommal” foglalkozó tudományterületek (a szociológia, a történelemtudomány, az antropológia, a politikatudomány stb.), valamint a helyekkel, terekkel korábban is foglalkozó diszciplínák (elsősorban a társadalomföldrajz, kisebb részben a *regional science*) képviselőit. A társadalom- és bölcsészettudományok téri fordulatával párhuzamosan ugyanis a társadalomföldrajzon is végigsöpört a *cultural turn*, amely a korábbi kvantitatív forradalom bírálatában, a pozitivisták földrajzzal való szembefordulásban és a kulturális tényezők felértékelődésében

1 „*Geography is too important to be left to geographers*” (Harvey 1984: 7).

nyilvánult meg. E két, nagyjából egyszerre lezajló fordulat – valójában sokkal inkább egyfajta kölcsönös „egymásra csodálkozás” – aztán az 1980-as és ’90-es évek fordulójától kezdve immár valódi interdiszciplináris párbeszédet generált.

Ami a tér(bel)i fordulat – eleinte jóval szerényebb – *magyarországi* recepcióját illeti, az első említései a 2000-es évtized közepén jelentek meg (Szijártó 2005; Gyáni 2007). Részben ehhez kapcsolható a Tér és Társadalom folyóirat hasábjain a 2010-es évek elejétől Nemes Nagy (2012: 95) felhívása nyomán kibontakozó térelméleti vita is (lásd például Dusek 2012; Faragó 2013; Nemes Nagy 2014; Erdősi 2014; Berki 2015). Az itt és egyéb fórumokon folyó diskurzus felpeszsdülése ellenére is úgy tűnik azonban, hogy nagyobb, átfogó munkák formájában csupán az elmúlt néhány évben beszélhetünk valódi hazai *spatial turn*-ről. Ezek között említhető Faragó (2018) hiánypótló tanulmánykötete, Faragó (2019) térelméleti monográfiája vagy Dánél, Hlavacska, Király és Vincze (2019) magyar nyelvű fordításokat tartalmazó szöveggyűjteménye – és természetesen a recenzált kötet is ebbe a sorba illeszkedik, szerzőjének számos korábbi tanulmányához hasonlóan.

Berger Viktor könyve a doktori disszertációjából nőtt ki (Berger 2016), s hosszú és elmélyült munka gyümölcse, hiszen legalább egy évtizede foglalkozik térelméleti kérdésekkel (lásd Berger 2011; 2013). Doktori értekezését és kötetét megelőzően tárgyalta többek között Georg Simmel és a német szociológia egyéb vezető alakjainak térrel kapcsolatos gondolatait, továbbá Maurice Halbwachs, Michel de Certeau, Pierre Bourdieu, Bruno Latour és Anthony Giddens térkonceptióit – monográfiájának megjelenését követően pedig mások mellett például Émile Durkheim és tanítványainak ez irányú munkásságát. Disszertációja és könyve azonban messze nem e korábbi munkák pusztá tallózása (s főleg nem ezek „összeollózása”), hiszen mellettük még számos más szerző – például Michel Foucault, Henri Lefebvre, Edward Soja, David Harvey, Barry Schwartz, John Urry, Rob Shields, Martina Löw – is bekerült. A kötet 1. fejezete a tér mint téma választásának miértje(i) mellett éppen a felvonultatott szerzők jórészt objektív, helyenként ugyanakkor önkényes szelekciós elveit ismerteti.

A 2. fejezet előbb röviden áttekinti a fizika és a filozófia abszolutista és relativista térkonceptióit, majd ezt követően – jóval nagyobb terjedelemben – járja körül a recenzio első felében említett *spatial turn* kérdéskörét. Diszciplinákon átívelő jellegét hangsúlyozva bemutatja, hogy mely tudományterületekre gyakorolt hatást; a fenti példák közül említi a történettudományt és az irodalomtudományt, valamint ezek mellett még a médiatudomány, az etnológia és a *gender studies* területét is. Ezen áttekintést követően a *spatial turn* kulcsszereplőivel és az általuk megalkotott legfontosabb téri fogalmakkal foglalkozik. Az „előfutárok” közé Henri Lefebvre, Michel Foucault és Michel de Certeau egyes munkáit sorolja, „kihirdetőként” Edward Soja (1989) „*Postmodern Geographies*” kötetét jelöli meg (azonban későbbi munkáira is reflektál), majd David Harvey – egyébként Sojával szemben is meglehetősen kritikus – marxista földrajzának jelentőségét mutatja be. Ezután az eddigiekkel ellentétben kevésbé szerzőcentrikusan ír a „*geographical imaginations*” és az „*imagined geographies*” (magyarra talán inkább „földrajzi képzettársításokként” és „képzeleti földrajzokként” fordítható) kérdéskörökről. Noha Derek Gregory (1994) kötetét nem itt, hanem egy későbbi fejezetben említi meg a szerző, véleményem szerint e szövegrészhez szervesen kapcsolódott volna a *cultural studies*-ből inspirálódó, az 1980-as években formálódó, majd a ’90-es években ereje teljében levő brit ún. „új kulturális földrajz” (*new*

cultural geography) projektjének megemlézése is – többek között Denis Cosgrove, Peter Jackson, Jim Duncan vagy Stephen Daniels munkássága. A hazai olvasóközönség számára ugyanakkor kimondottan hasznos lehet az ezt követő, a *spatial turn* különböző értelmezéseit röviden ismertető – nagyobbrészt német nyelvű (vagy német szerzőktől származó) munkákra támaszkodó – alfejezet, valamint az abszolutista és a relationalista térfelfogásoknak a szociológia szempontjából történő bemutatása (és részben szembeállítás) is.

Az ezt követő, közel 200 oldalt felölelő fejezetekből részletes és változatos képet kaphatunk a kötet alcímében ígért problémakörrel, vagyis a tér kategóriájáról a szociológiai elméletekben. A 3. és a 4. fejezet a diszciplína megteremtői közül Georg Simmel és Émile Durkheim (illetve a tágabban értelmezett Durkheim-iskola) térelméleteit tekintti át. Simmel esetében a fő fókusz a szisztematikus szociológiai térelméletén, a tér és a modernizáció kapcsolatrendszerén, valamint a szubjektív térkonstitúció kérdésein van. Durkheim (és tanítványai) esetében a középpontban a társadalmi morfológia és az osztályozás áll, természetesen a térproblematikát a terjedelmes fejezetben mindvégig szem előtt tartva. A „Cselekvéseméleti térszociológiai töredékek” címet viselő, az előzőeknél rövidebb 5. fejezet Norbert Elias, Alfred Schütz és Erving Goffman egymástól is meglehetősen különböző megközelítéseit vázolja fel. A 6. fejezet a (tiszán) szociológiai fókuszról kissé talán kilógó, ám a *spatial turn* kétségtelenül katalizáló Michel Foucault négy fogalmát mutatja be; az eltérő terek (azaz heterotópiák) koncepcióját, a fegyverező terek panoptikusságát, a governmentális térbeli vetületeit, valamint a térbeliséget mint sajátos módszertani eszköztárat. A 7. fejezet a Foucault-hoz hasonlóan nagy hatású Henri Lefebvre munkásságának legfontosabb térelméleti hozadékával, a tér társadalmi termelésének – örömteli módon immár a magyar nyelvű szakirodalomban is egyre gyakrabban felbukkanó – gondolatkörével foglalkozik. A 8. fejezet a nem kevésbé sokrétű szociológus, Pierre Bourdieu munkáiban megjelenő tér(bel)i vonatkozásokat tekintti át, amelyet ismét két rövidebb szövegrész követ. A 9. fejezet Barry Schwartz vertikális klasszifikációját ismerteti, míg a 10. fejezet John Urry mobilitási paradigmájába nyújt betekintést, amely a szociológia mellett (többek között) a társadalomföldrajzra is rendkívül nagy hatást gyakorolt. A 11. fejezet azt mutatja be, hogy a térbeliség miként ragadható meg Anthony Giddens strukturációelméletében, a 12. fejezet pedig Rob Shieldsnek a spatializációtól a kulturális topológia fogalma felé ívelő térelméletét vázolja fel. A 13. fejezet az explicit módon relacionális térszociológiai kísérletek közül Martina Löw ezredforduló utáni koncepcióját mutatja be részleteiben, amelyet aztán a szerző a korábbi szövegrészekre visszautalva a 14. fejezetben egy, a relacionális térszociológiákat értelmező tipológiává igyekszik bővíteni. Végül, de egyáltalán nem utolsósorban a kötet egyik legértékesebb részének a 15. („kitekintő”) fejezetet tartom, ebben ugyanis a struktúra *versus* ágencia vitának, valamint a makro- és mikroléptékek látszólagos dichotómiájának alternatíváját kínáló cselekvőhálózat-elméletet (Actor–Network Theory, ANT) mutatja be. Még ha a klasszikus ANT-nél a recenzált munkában jobbra nem is megy tovább (például a poszt-ANT vagy az *assemblage*-elmélet irányába), az abban rejlő potenciálokat hangsúlyozva úgy véli, hogy a cselekvőhálózat-elméleten alapuló térszociológiai „*rekonceptualizálásnak több előnye látszik, mint hátránya*”, amely végső soron „*egy korszerű és következetesen relacionális térfogalmat tesz lehetővé*” (Berger 2018: 247).

Amennyiben kritikát kellene megfogalmaznom, úgy a kötet hiánypótló jellegét továbbra sem vitatva egyetlen (részben talán csak szubjektív) hiányérzetre hívnám fel a figyelmet. A munka olvasása során egyre erősödött (majd a végére érve is megmaradt) bennem a kérdés, hogy Gilles Deleuze – akár „szólóban”, akár Félix Guattarival közösen – miért nem kapott helyet benne? Véleményem szerint ugyanis a „*Téma, módszer, szelekciós elvek*” alfejezetben foglaltak alapján ugyanúgy beleférhetett volna, mint például a kötetben hangsúlyosan megjelenő Michel Foucault (vagy akár a szociológusnak csak részben tekinthető Marcel Mauss és Robert Hertz), avagy a 2. fejezetben a *spatial turn* kapcsán említett földrajzos szerzők, Edward Soja és David Harvey, továbbá számos egyéb tárgyalt szerző, akiknek korántsem volt egyértelmű a diszciplináris identifikációja – sem a maguk korában, sem a mából prezentista módon visszatekintve. Ugyanúgy, ahogy például Lefebvre – sok esetben csak röviden felvetett, bővebben ki nem fejtett – gondolatainak interpretációjával is számtalan munka foglalkozott (Elden 2004; Merrifield 2006; Goonewardena, Kipfer, Milgrom és Schmid 2008; Stanek 2011; Stanek, Schmid és Moravánszky 2014; Fraser 2015; Bauer és Fischer 2018, stb.), úgy a deleuze-i (vagy tágabban; deleuzo-guattariánus) korpusz térbeli vonatkozásainak értelmezése (értelmezhetősége?) is rendkívül szerteágazó diskurzust generált. Ennek egyik korai példája volt Doel (1996) tanulmánya, majd az ezredfordulót követően Grosz (2003) áttekintése, valamint Bonta és Protevi (2004), illetve Buchanan és Lambert (2005) átfogó kötetei, újabban pedig Saldanha (2017) monografikus munkája.

A Deleuze és Guattari által „geofilozófiának” nevezett, metaforákban és allegóriákban gazdag tág gondolatrendszer ugyan nem kifejezetten a tér értelmezésére jött létre, ám minden kétséget kizáróan megtermékenyítette a térbeliségről való gondolkodást. Legfontosabb téri fogalmaik közé sorolható a rizóma analógiája, a deterritorializáció és reterritorializáció folyamatai és az ezek nyomán (ki)alakuló összerendeződések (*assemblage*-ok) kérdésköre, valamint a sima tér és a barázdált tér koncepciója (a nomád és az állam kettősehez kapcsolódva). Amellett, hogy újszerű fogalomkészletet nyújtottak a térbeliség korábban felfedezetlen vetületeinek megértésére, biológiai és geológiai analógiáik révén a szűken értelmezett társadalomtörténeten túl egyúttal a nemhumán tényezők fontosságára is felhívták a figyelmet, s ily módon koncepcióik az antropocén megértéséhez is fontos kiindulópontot nyújtanak. Gondolataik nagy hatást gyakoroltak a társadalom- és bölcsészettudományok egészére, egyértelmű módon befolyásolva többek között a földrajzos Nigel Thrift nemrepresentációs elméletét, a szociológus John Urry mobilitási paradigmáját, a politikai filozófus Michael Hardt és Antonio Negri „Birodalommal” kapcsolatos gondolkörét vagy a filozófus Manuel DeLanda *assemblage*-elméletét. Talán nem is véletlen, hogy Michel Foucault szerint a 20. századot „*egy napon még Deleuziánus évszázadként fogják emlegetni*” – még ha Deleuze szerint e megfogalmazás célja csupán az őket kedvelők nevetésre bírása, míg mások szándékos feldühítése volt (idézi Doel 1996: 425). Úgy vélem, hogy Deleuze(-ék) térrel kapcsolatos fogalmainak bemutatása már csak azért is kiemelten fontos feladat lenne, mert magyar nyelven mind ez idáig csupán elszigetelt utalások formájában jelennek meg (lásd Győri [2012] esettanulmányában, Erdősi [2014] és Faragó [2019] rövid említéseiben, kissé részletesebben pedig Fabók és Berki [2018] áttekintésében). E szakirodalmi hiátus reflektálatlansága

azonban, mint említettem, nem von le a recenzált kötet értékéből, inkább csak potenciálisan hozzáadhatott volna ahhoz.

Összefoglalva, Berger Viktor kötetének legnagyobb erénye véleményem szerint abban áll, hogy széles olvasóközönség számára nyújt új információkat és nézőpontokat. A földrajzosok számára azért rendkívül értékes, mert megismerhetik belőle a klasszikus és kortárs szociológia térrel kapcsolatos gondolatait, de természetesen ugyanezért lehet hasznos a szociológusok számára is, ugyanis feltárul előttük több nem-szociológus (vagy legalábbis „határterületeken” mozgó) szerző térelméleti munkássága is. Annak ellenére tehát, hogy saját diszciplinájával kapcsolatban a szerző úgy érvel, hogy „[a] szociológiának nem kell térbeli fordulatot végrehajtania pusztán amiatt, mert jelenleg felfutóban van a térrel kapcsolatos interdiszciplináris diskurzus” (43), mégis úgy vélem, hogy könyve a magyarországi *spatial turn* egyik fontos sarokköve.

Hivatkozott irodalom

- Barrows, Adam (2016): *Time, Literature, and Cartography After the Spatial Turn. The Chronometric Imaginary*. New York: Palgrave Macmillan.
- Bauer, Jenny és Robert Fischer (szerk.) (2018): *Perspectives on Henri Lefebvre. Theory, Practices and (Re)Readings*. Berlin–Boston: De Gruyter.
- Berger Viktor (2011): Michel de Certeau és a középkori térképek. Konferenciaelőadás, „Társadalom, kultúra, tudomány: Konferencia a 60 éves Wessely Anna tiszteletére” (Budapest, 2011. március 26.)
- Berger Viktor (2013): A tér problémája Anthony Giddens társadalomelméletében. *Replika* 82(1): 25–53.
- Berger Viktor (2016): *A tér kategóriája a szociológia- és társadalomelméletekben*. Budapest: ELTE TÁTK Szociológia Doktori Iskola.
- Berki Márton (2015): A térbeliség trialektikája. *Tér és Társadalom* 29(2): 3–18. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.29.2.2658>
- Blank, Yishai és Issachar Rosen-Zvi (2010): The Spatial Turn in Legal Theory. *Hagar: Studies in Culture, Polity and Identity* (10): 39–62.
- Bonta, Mark és John Protevi (2004): *Deleuze and Geophilosophy. A Guide and Glossary*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Brigg, Morgan és Nicole George (2020): Emplacing the Spatial Turn in Peace and Conflict Studies. *Cooperation and Conflict* 55(4): 409–420. DOI: <https://doi.org/10.1177/0010836720954488>
- Buchanan, Ian és Gregg Lambert (szerk.) (2005): *Deleuze and Space*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Burbulla, Julia (2015): *Kunstgeschichte nach dem Spatial Turn. Eine Wiederentdeckung mit Kant, Panofsky und Dornier*. Bielefeld: transcript.
- Dánél Mónika, Hlavacska András, Király Hajnal, Vincze Ferenc (szerk.) (2019): *Tér – Elmélet – Kultúra. Interdiszciplináris térelméleti szöveggyűjtemény*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Doel, Marcus (1996): A Hundred Thousand Lines of Flight. A Machinic Introduction to the Nomad Thought and Scrumpled Geography of Gilles Deleuze and Félix Guattari. *Environment and Planning D: Society and Space* 14(4): 421–439. DOI: <https://doi.org/10.1068/d140421>
- Döring, Jörg és Tristan Thielmann (szerk.) (2008): *Spatial Turn. Das Raumparadigma in den Kultur- und Sozialwissenschaften*. Bielefeld: transcript.
- Dusek Tamás (2012): Az abszolút és relacionális térszemlélet közötti hamis dichotómia. *Tér és Társadalom* 26(2): 96–100. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.26.2.2077>
- Elden, Stuart (2004): *Understanding Henri Lefebvre. Theory and the Possible*. London–New York: Continuum.
- Erdősi Ferenc (2014): A tértelmezés néhány problémája, szempontjainak sokfélesége. *Tér és Társadalom* 28(1): 5–24. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.28.1.2580>
- Fabók Márton és Berki Márton (2018): Új materialista relacionális térelméletek. A reprezentáción túl, a szövevények hálójában. In *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Faragó László (szerk.). Budapest: Dialóg Campus, 325–348.

- Faragó László (2013): Térleméleti alapvetések konstruktivista ismeretelméleti megközelítésben. *Tér és Társadalom* 27(4): 3–29. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.27.4.2528>
- Faragó László (2019): *Téri lét. Társadalmi fordulat a térelméletben*. Budapest: Dialóg Campus.
- Faragó László (szerk.) (2018): *Kortárs térelméletek kelet-közép-európai kontextusban*. Budapest: Dialóg Campus.
- Fraser, Benjamin (2015): *Toward an Urban Cultural Studies. Henri Lefebvre and the Humanities*. New York: Palgrave Macmillan.
- Gilmartin, Mary, Phil Hubbard, Rob Kitchin és Sue Roberts (szerk.) (2021): *Key Thinkers on Space and Place* (3. kiadás). Megjelenés alatt.
- Goonewardena, Kanishka, Stefan Kipfer, Richard Milgrom és Christian Schmid (szerk.) (2008): *Space, Difference, Everyday Life. Reading Henri Lefebvre*. New York: Routledge.
- Gregory, Derek (1994): *Geographical Imaginations*. Cambridge, MA–Oxford: Blackwell.
- Grosz, Elizabeth (2003): Deleuze, Theory, and Space. *Log* (1): 77–86.
- Gyáni Gábor (2007): „Térbeli fordulat” és a várostörténet. *Korunk* 3(18): 4–14.
- Győri Zsolt (2012): A Ragyogás kétszer. *Imágó Budapest* (4): 47–70.
- Harvey, David (1984): On the History and Present Condition of Geography. An Historical Materialist Manifesto. *The Professional Geographer* 36(1): 1–11. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.0033-0124.1984.00001.x>
- Hubbard, Phil és Rob Kitchin (szerk.) (2011): *Key Thinkers on Space and Place* (2. kiadás). London: SAGE.
- Hubbard, Phil, Rob Kitchin és Gill Valentine (szerk.) (2004): *Key Thinkers on Space and Place* (1. kiadás). London: SAGE.
- Knott, Kim (2010): Religion, Space and Place. The Spatial Turn in Research on Religion. *Religion and Society: Advances in Research* (1): 29–43. DOI: <https://doi.org/10.3167/arrs.2010.010103>
- Krugman, Paul (1991): Increasing Returns and Economic Geography. *Journal of Political Economy* 99(3): 483–499. DOI: <http://dx.doi.org/10.1086/261763>
- Krugman, Paul (1995): *Development, Geography and Economic Theory*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Lehnert, Gertrud (szerk.) (2011): *Raum und Gefühl. Der Spatial Turn und die neue Emotionsforschung*. Bielefeld: transcript.
- Lossau, Julia és Roland Lippuner (2004): Geographie und Spatial Turn. *Erdkunde* 58(3): 201–211. DOI: <https://doi.org/10.3112/erdkunde.2004.03.01>
- Mehigan, Tim és Alan Corkhill (szerk.) (2013): *Raumlektüren. Der Spatial Turn und die Literatur der Moderne*. Bielefeld: transcript.
- Merrifield, Andy (2006): *Henri Lefebvre. A Critical Introduction*. New York: Routledge.
- Middell, Matthias és Katja Naumann (2010): Global History and the Spatial Turn. From the Impact of Area Studies to the Study of Critical Junctures of Globalization. *Journal of Global History* 5(1): 149–170. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1740022809990362>
- Nemes Nagy József (2012): Tereid, tereim, tereink (Reflexiók Faragó László Térértelmezések c. tanulmányához). *Tér és Társadalom* 26(2): 89–95. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.26.2.2075>
- Nemes Nagy József (2014): Térlemélet, tudománytörténet, tértudományok. *Tér és Társadalom* 28(1): 173–178. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.28.1.2609>
- Philippopoulos-Mihalopoulos, Andreas (2011): Law’s Spatial Turn: Geography, Justice and a Certain Fear of Space. *Law, Culture and the Humanities* 7(2): 187–202. DOI: <https://doi.org/10.1177/1743872109355578>
- Saldanha, Arun (2017): *Space After Deleuze*. London: Bloomsbury.
- Schneider, Florian (2015): Searching for ‘Digital Asia’ in its Networks. Where the Spatial Turn Meets the Digital Turn. *Asiascape: Digital Asia* 2(1–2): 57–92. DOI: <https://doi.org/10.1163/22142312-12340020>
- Sheller, Mimi (2017): From Spatial Turn to Mobilities Turn. *Current Sociology* 65(4): 623–639. DOI: <https://doi.org/10.1177/0011392117697463>
- Soja, Edward (1989): *Postmodern Geographies. The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. London–New York, Verso.
- Stanek, Łukasz (2011): *Henri Lefebvre on Space. Architecture, Urban Research, and the Production of Theory*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Stanek, Łukasz, Christian Schmid és Ákos Moravánszky (szerk.) (2014): *Urban Revolution Now. Henri Lefebvre in Social Research and Architecture*. Burlington: Ashgate.
- Sui, Daniel és Dydia DeLyser (2012): Crossing the Qualitative-Quantitative Chasm I. Hybrid Geographies, the Spatial Turn, and Volunteered Geographic Information (VGI). *Progress in Human Geography* 36(1): 111–124. DOI: <https://doi.org/10.1177/0309132510392164>
- Szijjártó Zsolt (2005): Tér, kultúra, kommunikáció. Kultúrakutatás a „kulturális fordulat” után. *Tabula* 8(2): 311–325.

- Torre, Angelo (2008): A "Spatial Turn" in History? Landscapes, Visions, Resources. *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 63(5): 1127–1144.
- Warf, Barney és Santa Arias (szerk.) (2009): *The Spatial Turn. Interdisciplinary Perspectives*. London–New York: Routledge.
- Withers, Charles (2009): Place and the „Spatial Turn” in Geography and in History. *Journal of the History of Ideas* 70(4): 637–658.

Berki Márton

Geográfus, egyetemi adjunktus, ELTE TTK FFI Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék (Budapest); tudományos munkatárs, KRTK Regionális Kutatások Intézete (Budapest)